

УДК 316.4.063.3

СЕРГІЙ МАКЕЄВ,

доктор соціологічних наук, завідувач відділу
соціальних структур Інституту соціології
НАН України

Диференціація солідарностей в екстраординарних обставинах 2013–2015 років в Україні

Анотація

Нові технології комунікації, індивідуалізація повсякденних соціально-культурних практик споживання послаблюють відчуття спільності між людьми, ті залежності як матеріального, так і нематеріального роду, які заведено називати солідарностями. У світовій соціологічній літературі дедалі частіше говорять про завершення доби “великих наративів солідарності” й перехід до періоду, коли домінантними стають ситуативні солідарності й такі, що не примушують до спільних дій. Проте у кризовому, унаслідок подій 2013–2015 років, українському соціумі ситуація із солідарностями не така однозначна. Тут поряд із ситуативними віталізуються стійкі солідарності, пов’язані з уявленнями про те, хто такі “ми” і якими “ми” хочемо бути. У статті здійснено огляд класичних і сучасних праць, в яких інтерпретується феномен солідарності. Виокремлено конститутивні елементи солідарності: три часові виміри (минуле, сучасність, майбутнє), оцінки ставлення до подій, що відбулися, а також до можливих у найближчій перспективі, самооцінка емоційного стану, дії (в тому числі альтруїстичні) у відповідь на події. На даних репрезентативного опитування 2015 року, проведеного Інститутом соціології НАН України, із використанням методу аналізу відповідностей виявлено та описано регіональні типи солідарності.

Ключові слова: солідарність, криза, регіон, події, минуле, сучасність, майбутнє, альтруїзм

Тематика практично всіх конгресів Міжнародної соціологічної асоціації (ISA) та Європейської соціологічної асоціації (ESA) у XXI столітті навдловижу стала: невизначеність, кризи, насильство, турбулентності, нерівність. Світ людей набув якогось нового стану, метаморфоза якого під дією глобальних і локальних сил і тенденцій є передбачуваною в одному, мабуть, плані: ризики множаться, повсякденність стає дедалі небезпечнішою й дедалі неблагополучнішою. На соціологічний трюїзм перетворилися твердження про небачене раніше ускладнення суспільств, що проблематизує проведення діагностичних та аналітичних досліджень, які претендують на розуміння та пояснення мотивів і дій людей, соціальних категорій і груп, організацій, інститутів. Сучасність, котра в пришвидшеному ритмі оснащується новими технологіями й речами, коригує стилі споживання, праці, участі у спільних справах і, фактично, постулює недовговічність, ба навіть необов'язковість стійких контактів між людьми.

Індивідуалізація, про яку напрочуд палко і для багатьох переконливо писав і говорив З.Бауман, помітно послаблює відчуття спільності між людьми, ті залежності як матеріального, так і нематеріального роду, що їх і в ненауковому вжитку називають солідарностями. І тоді цілком слушно говорити про нову емоційність іронічного спостерігача за постгуманітарної доби, коли співчуття і допомога “неближнім” іншим виявляється актом не так людинолюбства, як самовизначення і коли “великі наративи солідарності” залишилися в минулому, а солідарність стає проблемою *on line* і повсякденної комунікації [Chouliaraki, 2013: р. 1–2]. Недавня книга про “кінець солідарності” також належить до цього тренду сприймати й описувати сучасну ситуацію [Pensky, 2008]. Солідарність трактується в ній як проблема, що не підлягає фінальному розв'язанню, але й досі є конститутивною для соціальної теорії, мета якої полягає в демонстрації того, яким чином інститутам та організаціям у мінливому світі вдається (або не вдається) інтегрувати в суспільство і згуртувати дедалі нових членів. Інакше кажучи, новим реаліям спільного життя слід увідповіднити нове розуміння солідарності та пред'явити її нові емпіричні типи.

Інтерес до проблематики солідарності поступово зростає від 80-х років минулого століття. Причини цього (як на мене, переважно соціологічного характеру) пов'язані із формуванням нових концептуальних підходів до вивчення суспільства та поведінки індивідів і, не меншою мірою, з еволюцією методик, які дають змогу систематично спостерігати за ціннісними орієнтаціями й афективними станами індивідів та груп. Активність дослідників інспірована також обставинами глобального порядку: стрімкою інтернаціоналізацією економіки, утвердженням нового політичного порядку в Європі, а в перші десятиліття нового століття — тероризмом (збройним насильством) і мільйонами біженців у Старому та Новому Світі з охоплених війнами країн. Назагал метаморфоза солідарностей помітно інтенсифікувалася; у відповідь на значущі події спонтанно або сплановано конструюються ситуативні солідарності. Відтак, поряд із фігурою іронічного спостерігача з'явилися і почали діяти радикальніше налаштовані спостерігачі, прихильники специфічних уявлень про співчуття, обов'язок, справедливість, обов'язки або зовсім позбавлені таких уявлень.

На наш запит у грудні 2015 року на сайті видавництва “SAGE” про журнальні статті, у назві яких є слово “солідарність”, було отримано 42340 посилань. Ті, хто наполягає якщо не на ключовій, то принаймні на особливій ролі солідарності в науках про суспільство і людину, найімовірніше, мають рацію. Про солідарність пишуть ті, хто вивчає проблеми конфліктів, туризму, медіа, спорту, охорони здоров'я, менеджменту в галузях економіки та організаціях, навчання в різних типах навчальних закладів. У предметі, що позначається як солідарність, економісти, юристи, філологи, філософи, політологи, психологи знаходять щось належне до сфери їхньої компетентності й важливе для розуміння своєрідності поведінки людей і груп за тих чи інших обставин. Солідарність належить до трансдисциплінарних понять, тому жодна наука не може претендувати на її найповніше або найправильніше тлумачення. У соціології, можливо, трохи більше переваг.

Варіації від соціології

Найліпшим знавцем історії слова і концепту солідарність наприкінці минулого століття був А.Вайльдт [Wildt, 1999: р. 209–222]. Його цитують [Laitinen, 2014: р. 6], наведені ним аргументи узвичаєно повторюють. Стисло кажучи, він відносить до середини XIX століття початок формування сучасного змісту концепту. До цього існувала фінансово-правова інтерпретація: у римському праві концепт означав відповідальність за фінансові зобов'язання й у такому сенсі присутній у французькій Енциклопедії (1765) та бонапартовому Цивільному кодексі (1804). “Привид солідарності” вгадується в загальновідомому гаслі Французької революції, і згодом соціально-філософські тексти, присвячені солідарності, не обходяться без згадування, окремо чи разом, “свободи, рівності, братерства”. Слово це відсутнє в опублікованих працях Гегеля, і лише нещодавно його виявили в підготовчих рукописах до лекцій із філософії права, де йому було надано моральне значення — не ззовні нав'язуваний обов'язок, а внутрішнє відчуття, що спонукає допомагати всім тим, хто цього потребує.

Політичні конотації вперше вводить П.Леру (йому приписують ще й авторство слова “соціалізм”). У колі А.Сен-Симона, до якого він належав раніше, і сам очільник і багато послідовників свого часу сиділи у в'язниці, переслідувалися поліцією і зазнавали злиднів; там співчуття до знедоленого було моральним обов'язком, але мріяти слід було про солідарність як стан спільного життя всіх жителів Землі. У книзі “Людство, його принципи, його майбутнє” (1840) солідарність трактується ним як певна громадянська релігія: те, що об'єднує людей у транснаціональну спільноту. Нова вокабула швидко затверджується в німецькій та англійській мовах, поширюється в публічній сфері. А.Вайльдт вважає, що уявлення про мирську згуртованість тих, хто живе разом, присутнє у праці Л.Фюєрбаха “Сутність християнства” (1841) і паризьких рукописах К.Маркса (1844). Слово постійно звучить в політичній риториці охопленої революціями Європі — хто проти кого і з ким. У науковому дискурсі його розміщує О.Конт, використовуючи “термін для того, щоби вказати на соціальні й економічні взаємозалежності — подібно до ліберальних економістів — не випускаючи з уваги універсально-мо-

ральний та афективний вимір концепту” (див.: [Wildt, 1999: p. 214]). Д.Добжанські, орієнтуючись на інші спеціалізовані праці, переповідає схожу, але деталізованішу історію [Dobrzanski, 2011: p. 7–22].

Витоки еволюції поняття, ідентифіковані в сучасних публікаціях, насичені філософськими і політичними конотаціями, але соціологічні ледь угадуються. Тим часом вони присутні вже у працях, автори яких обґрунтовують умови можливості соціології як науки. Відповідно до О.Конта, реконструкцію поглядів якого подано в докладній тритомній біографії філософа, яку публікує М.Пікерінг [Pickering, 1993–2009], соціальна гармонія в державі та людстві загалом досяжна в разі інтелектуального консенсусу й емоційної солідарності, щирої симпатії: відчуття солідарності, як він переконаний, домінує над раціональними аргументами. Солідарне життя, крім того, неможливе без альтруїзму — настанова і практика, котрі відтоді стали обов'язковими в соціологічній інтерпретації згуртованості груп і суспільств.

У його утопії (четвертий том “Системи позитивної політики” (1854) відкривається розділом про майбутнє людства) подано кілька необхідних інституціональних механізмів, що забезпечують надійну репродукцію колективної солідарності, ґрунтовану на зв'язку минулого з майбутнім, афективного й раціонального [Comte, 1854]. По-перше, строго раціональна доктрина, наукові знання про світ. По-друге, верховенство моралі, що досягається відповідним вихованням у сім'ї та школі, коли через системи цінностей культивується “інстинктивний альтруїзм”, природно-дружня орієнтація на іншого. Конт складає список із 150 книжок для обов'язкового читання: 30 — поезія і проза (від Гомера до Гете); 30 — з різноманітних наук; 60 — з історії; 30 — “синтетичних”: від “Політики” Аристотеля, Біблії, Корана і “Града Божого” Августина Блаженного до своїх праць про систему позитивної політики. По-третє, система індивідуальних (три молитви на день), сімейних (від народження до смерті через усі значущі події життя) обрядів і ритуалів, а також суспільних, кожен місяць, у вигляді багатотисячних маніфестацій і фестивалів, орнаментованих візуальними символами солідарності (прапори, портрети, погруддя), що сприяє згуртованості всіх основних фракцій людства. Іншими словами, у Контової утопії тріумфального соціального позитивізму індивідам продиктовано постійно вправлятися в соціабельності, підтримуючи відчуття спільності родинного чи сімейного характеру (“братерство”), що поширюється на всіх незнайомих і далеких індивідів.

По-четверте, цю функцію підтримує також Позитивістська Церква, хранителька спадщини цивілізації. Вона практикує культ мертвих, наступність в думках, у подвижництві, у служінні (історична пам'ять), унаочнений в позитивістському Календарі — “системі поминання”. Особисто складений О.Контом перелік славнозвісних імен на кожен день привносить минуле у сучасне, утверджуючи їхній нерозривний зв'язок в особистісному досвіді кожного і належність до гранично великої спільноти, до людства загалом; наступність філософ, схоже, шанував навіть більше за солідарність. Позитивістська Церква відправляє і Культ жінки — матері, дружини, дочки, трьох янголів-хранителів кожної людини окремо і людства загалом. Таким є

інституціалізований механізм імпринтингу трьох типів індивідуалізованої поведінкової солідарності (покора, союз, захист) і трьох альтруїстичних інстинктів — благоговіння (шанування), прихильність, великодушність (доброта) [Конт, 2012: с. 143–200].

Контова уявна солідарність універсальна, призначена для людства загалом, бо нашаровується понад індивідуальними, професійними, національними та іншими відмінностями. Вона вже сучасниками була стигматизована як фантазія, що не підлягає обговоренню, а “Система позитивної політики” багато років не перевидається, і зараз доступ до чотирьох томів обмежений. Утім, неважко помітити резон у питанні, яке фактично турбувало О.Конта: “Як можлива солідарність у суспільстві нерівних?” Смысл так і залишається у запитуванні, проте відгадка хибна: пропонуються нездійсненна соціальна механіка і погано приживлювані до реалій взаємодій між людьми моральні принципи. Утім, сучасні суспільства залишаються нерівними і досі потребують згуртованості: за переконливою відповіддю до О.Конта годі звертатися, але його запитання і щось у поданих міркуваннях, напевно, залишаються правильними.

Значення ритуальних практик у підтриманні згуртованості життя спільнот давно визнане, хоча посилення на Контові глобальні соціальні побудови практично відсутні. У колективній монографії за редакцією П.Дорейна і Т.Фараро [The Problem of Solidarity, 1998] Р.Колінз, котрого поряд із Т.Парсонсом і Дж.Гомансом керівники творчого колективу залічують до фундаторів американської традиції дослідження інтегрованості суспільств і груп, публікує розділ про моделювання інтеракціоністської теорії ритуалу солідарності [Collins, 1998: р. 213–238]. У високо оціненій колегами у Великій Британії книзі Л.Чулнаракі, яка виходить з положень щодо давнього дослідження Р.Рорті про випадковість, іронію і солідарність, солідарність є похідною від відозв, що апелюють до співчуття й до дії (“Стоп ВІЛ/СНІД”, наприклад). Співчуття до далеких незнайомих формується також на основі нових технологій комунікації: експлуатація популярності (celebrity, відомі актори стають обличчям рухів в ім’я гуманних цілей); рок-концерти на підтримку соціальних рухів чи окремих людей; телевізійні новини, продюковані театралізованою журналістикою свідчень і доказів. Але шоу-бізнес продукує специфічні солідарності — самопрезентаційні, прагматичні, індивідуалізовані. Іронія, у тому сенсі, що його надає їй Р.Рорті, полягає в тому, що заклики до солідарності, на відміну від сен-симоністів і ближчих за часом прикладів, надходять від успішних і надбагатих [Chouliaraki, 2013: р. 54–171] (див. також: [Rosati, 2009]).

Романтичному привидові солідарності соціалістів-утопістів марксизм протиставляє привид комунізму — мрії про людство пролетарів, яке реалізувало рівність. Реалістичність привида виникає нібито з тверезого аналізу реалій виключення великих мас населення з доступу до вироблених благ, що відкриває неблаганні закони історичної динаміки. К.Маркс і Ф.Енгельс вже у “Маніфесті комуністичної партії” (1848) запропонували концепцію переходу до більш справедливого соціального становища шляхом насильницької солідарної дії на засадах спільності класової позиції й чіткої класової свідомості. І дія і свідомість формуються в процесі та в не-

остаточних результатах конфлікту антагоністичного типу, що триває: непримиренне протистояння міцно згуртовує (“ми” і “вони”) і не припускає поступливості жодної зі сторін.

Життя у спільнотах завжди супроводжувалося виключенням тих чи інших категорій населення з процесів виробництва й розподілу (різновид нерівності), але також зіткненнями за право бути залученими до них із певними правами та обов’язками. У марксизмі, якщо говорити про це в сучасних термінах, уперше розглянуто передумови й умови відтворення ситуації ексклюзії спільнот із життєво важливих сфер спільного існування. Разом із тим пропонувався й радикальний спосіб інклюзії найбільшої на той час категорії економічно активного населення. Відтоді асиметрії ексклюзії та інклюзії стали індикаторами нерівності спільного життя, а ідентифікація його нових форм — одним із завдань соціальних наук.

Конфліктна парадигма репродукції солідарності традиційно має прихильників як серед теоретиків, так і в середовищі зорієнтованих на кількісні обстеження соціологів. Найчастіше за інших згадується А.Гонст, автор теорії визнання в рамках критичної філософії. Деякі інтерпретатори стверджують, що визнання надає солідарності вимір “невиключення” [Jool, 2010: р. 254]. Співіснування різних за багатьма ознаками індивідів, які згуртовуються в групи й організації, аж ніяк не є мирним, у ньому значний простір відведено безупинній боротьбі за позитивну оцінку їхніх чеснот і поважне ставлення інших, причому солідарністю сам автор теорії називає визнання здібностей індивіда конститутивними для групи [Nonneth, 2007: р. 139]. Але міцні солідарності, що погано співпрацюють з альтернативами, згідно із більш рішучою точкою зору, складаються в процесі явних або латентних практик насильства на різних рівнях організації суспільства і є одночасно і їхнім наслідком, і передумовою [Malesevic, 2015], а конфлікти створюють сильні солідарності, котрі, своєю чергою, провокують конфлікти [Collins, 2012].

За півстоліття після формування політичного смислу концепту “солідарність” Е.Дюркгайм зводить його, поряд із суспільним поділом праці і соціальною структурою, у статус головного поняття макросоціології. Трансформація традиційного суспільства в модерне зумовлюється поглибленим поділом праці в економіці, доміантній сфері сучасного життя. Його супроводжує перехід від сегментованої соціальної структури до зорганізованої, від механічної солідарності до органічної. Недосконалість розрізнення двох типів солідарності, неодноразово висловлювана в літературі (див., напр.: [Mackert, 2004]), компенсується, як вважає П.Тийсен, залученням інтерпретаційного потенціалу теорії визнання і відмовою від протиставлення механічної солідарності органічній, поданням обох у вигляді інтерналізованих універсалістських принципів і партикулярних емоційних орієнтацій [Thijssen, 2012].

Солідарність розуміється класиком радше як цінність, ідеальний зразок соціалізованої дії, що затрималася або чимось міцно утримується в горизонті можливого, але не як певний стан суспільства, вона залишається утопією тією самою мірою, що й побудови О.Конта, К.Маркса і Ф.Енгельса. Актуальну ж ситуацію Е.Дюркгайм визначає як правову й моральну аномію:

колективні уявлення, що продукуються спільнотами й регламентують індивідуальну та групову поведінку, не встигають за прогресом поділу праці, вони лише частково адекватні постійно оновлюваним залежностям у порядках обміну благами та цінностями. За вісімнадцять років після першого видання своєї докторської дисертації він пише про це в передмові до другого [Дюркгейм, 1991: с. 5–35], делікатно замовчуючи фантастичні побудови О.Конта часів “Системи позитивної політики”; йому не вірилося в можливість побудови добродуту для всіх.

Оскільки солідарність належить до моральних явищ (колективні відчуття, які поділяють всі, більшість чи кілька індивідів), остільки вона більшою чи меншою мірою втілена в інших феноменах. Наприклад, у праві та правилах моральності її можна розпізнавати й пізнавати [Дюркгейм, 1991: с. 65, 108, 146–151, 367–373], причому релевантність такого інституціонального аналізу сьогодні не заперечується [Johnson et al., 2015]. Солідарність, цілком у душі попередників, Е.Дюркгайм трактує як феномен інтерсуб’єктивний — орієнтація на іншого, взаємодія з іншим на підставі переважання альтруїстичних мотивів над егоїстичними [Дюркгейм, 1991: с.187–189]. При цьому норми права є інструментами контролю і санкцій, без яких інтеграція навряд чи можлива.

Солідарність, далі, є чутливою до загроз установа ціннісних, соціальних чи владних асиметрій, відповідаючи на них, принаймні попервах, власною консолідацією. Крім того, значущі події в житті суспільства (анексія частини території), які завдають страждань, залишають глибокі сліди в індивідуальній і колективній пам’яті, генеруючи щільно згуртовану органічну солідарність, у яку чужинці інкорпорується дуже важко [Дюркгейм, 1991: с. 145]. Загалом у першого найбільш ґрунтовного тлумачника солідарності вона і цінність, і колективна свідомість, і колективні почуття (афекти), і переважно альтруїстична взаємодія з обміну матеріальними й ідеальними благами (про становлення солідарності з обміну подарунками див.: [Komter, 2005]). Вона, крім того, має бути помірною — щоб у перебігу конфлікту не перетворюватися на обтяжені насильством антагоністичні солідарності “ми” і “вони”.

Дюркгаймової традиції вважати, що солідарність культивується у групах, дотримується М.Гетчер у відомій книзі про принципи групової солідарності [Hetcher, 1987]. У перших чотирьох розділах розглядаються теоретичні положення, а з п’ятого до восьмого — солідарність у різних політичних й економічних групах. На його думку, соціологи вивчають солідарність у контексті трьох перспектив: нормативної, функціональної та структурної, що є незадовільними, тоді як теорія раціонального вибору пропонує ліпше розв’язання проблеми солідарності [Hetcher, 1987: р. 20–39]. У колективній монографії 1998 року за редакцією П.Дорейна і Т.Фараро [The Problem of Solidarity, 1998] солідарність аналізується у трьох перспективах: раціонального вибору, емоційних станів і соціальних мереж із застосуванням математичних моделей — в американських університетах звернення до них має давню і безперервну традицію. Невдовзі вийшов друком спеціально присвячений аналізу солідарності випуск “The Journal of Mathematical Sociology”, що відкривається передмовою публікаторів “Солідарність у соціальних від-

носінах: спрямовувані теорією емпіричні дослідження”. У ній солідарність визначалася як внесок індивідом приватних ресурсів у колективну діяльність в рамках відносин взаємозалежності: відносини між членами домогосподарства, між бізнес-партнерами, неформальні відносини між родичами та друзями. Причому аналізуються процеси виникнення і підтримання солідарності суто в діадах, у групах із двох осіб [Raub et al., 2001: p. 325–328]. А вже в цьому десятилітті у складі Американської соціологічної асоціації створюється секція “Альтруїзм, мораль і соціальна солідарність”.

Соціальна, політична, моральна філософії залишаються надійним джерелом натхнення для постійних спроб чергового виокремлення типів солідарності. Г.Том ідентифікує два і називає солідарною поведінку, котра (а) являє собою допомогу, підтримку інших індивідів чи колективів і (б) ґрунтується на відчутті обов’язку або ціннісно вкорінених зобов’язаннях [Thome, 1999: p. 102]; уже цитований А.Вайльдт налічує 9 таких ознак [Wildt, 1999: p. 217–219]; Дж.Дин, яку часто цитують, розрізняє три види солідарності: афективну, що виникає з моральних зобов’язань перед емоційно близькими людьми, конвенціональну, ґрунтовану на інтересах, рефлексійну, із взаємними очікуваннями в плані відповідального ставлення у взаємних відносинах — “солідарність незнайомих” [Dean, 1996: ch. 1]; Л.Чулнаракі достатньо трьох парадигм солідарності для розгляду нових форм гуманізму, продукованих сучасною культурою, — “співчуття”, “іронія”, “змагання” [Chouliaraki, 2011]; Я.Капелер і Ф.Волькенштайн шукають нові обґрунтування солідарності в переході від свободи до лояльності [Kappeller, 2011]; Дж.Александр називає солідарність символічним універсальним зв’язком між людьми за горизонталлю [Alexander, 2007: p. 25].

Термінологічне різноголосся аж ніяк не знак непорядкованості, що вимагає втручання. Навіть з побіжного огляду стає зрозуміло, що конститутивні значення задаються (а) прийнятим явно або латентно за вихідний теоретичним контекстом (концепції, парадигми); (б) властивостями об’єкта спостереження (події, ситуації, поведінка у певному середовищі); (в) методами аналізу фактів і даних. Тому плюральність солідарностей — не патологія, а норма, тоді як релевантність її розмірності має сенс обговорювати застосовно до кожного конкретного методологічного, методичного і фактологічного корпусу дослідження. Крім того, класики соціології вважали, що солідарність як стан і взаємодія нібито здатна поширюватися у просторі й у часі.

В О.Конта, у марксисті, в Е.Дюркгайма солідарність є тим, що запитувано, але виявляється тільки локально, в окремих сегментах простору спільного життя; вона існує фрагментами і ситуативно, але вона має бути повсюдно, якщо не зараз, то завтра. Імператив, що йде з майбутнього, представлений в одному з найважливіших сучасних європейських документів — у Хартії Європейського Союзу про основні права. Серед шести “загальних і нероздільних цінностей” під номером чотири фігурує солідарність, і 12 статей пояснюють умови, за яких солідарність вважається втіленою. І в такому високому сенсі — вона цінність і мета, деяка евентуальність, а не актуальний стан, ідеальна підстава наших дій, те, що завжди в дефіциті, те, ким і чим

європейці хочуть бути понад національними особливостями, але поки такими не є.

У репрезентативних масових опитуваннях, особливо порівняльних, анкети містять запитання, що дають змогу вимірювати атитюди солідарності [Kankaras, 2009], зважувати вплив культурного розмаїття країн і постматеріалістичних цінностей на соціальну солідарність [Janmaat, 2009], з'ясувати, як позначається і чи позначається взагалі на солідарності егалітарний контекст [Paskov, 2015], а також виявляти відмінності у ставленні до надання допомоги іншим (альтруїстична дія) між країнами-членами Європейського Союзу на даних порівняльного дослідження “Європейська соціальна реальність” (“European Social Reality”, двадцять сім держав-членів ЄС) [Saari, 2014: p. 238–271]. Допомога іншим інтерпретувалася, по-перше, як сфера життя поряд із роботою, сім'єю, друзями, дозвіллям, політикою, релігією і здоров'ям. Респондентам пропонували оцінити важливість кожного аспекта за чотирибальною шкалою — від “дуже важливо” до “зовсім не важливо”. По-друге, в контексті інших суспільних проблем. Так, учасникам опитування пропонували обрати зі списку, що містить дев'ятнадцять пунктів, включно з вартістю життя, безробіттям, імміграцією, проблемами довкілля, ті пункти, що непокоять їх найбільшою мірою. Дослідники вивчали взаємозв'язок між ставленням до допомоги іншим і такими чинниками, як конкуренція в суспільстві, участь громадян у різних організаціях (у тому числі благодійних), відчуття спільності (communality) — взаємодопомога між людьми, які знають один одного, але не є родичами (колеги, друзі, сусіди). Автори доходять висновку, що “людям необхідний певний рівень ресурсів, щоб дозволити собі солідарність” [Saari, 2014: p. 264], тобто суспільство має досягти певного рівня життя, перш ніж допомога іншим стане пріоритетом [Saari, 2014].

Загалом солідарності встановлюються за схожістю відповідей респондентів у проектах, які спеціально не претендують на з'ясування міри згуртованості суспільств. Аналогічні запитання є в моніторингу Інституту соціології, і перші, напевно, публікації з побудовою моделей соціальної солідарності та її динаміки належать В.Тихоновичу [Тихонович, 1999] та М.Паращевіну [Паращевін, 2004]. У 2009 році К.Урсулєнко розробила й апробувала методику вимірювання соціальної солідарності в Україні, що передбачає конструювання трьох індексів [Урсулєнко, 2009]. Перший — для вимірювання структурного аспекта соціальної солідарності — індекс “включеності”, який дає змогу судити про рівень залученості до мереж соціальних зв'язків і самоідентифікації. Індекс обчислюють як середнє значення відповідей на запитання як про міжособистісні стосунки з родичами, друзями, так і про участь у різноманітних сферах громадського життя (загалом 15 запитань, наприклад: “Оцініть, будь ласка, наскільки важливою особисто для Вас є участь в політичному житті країни, розв'язанні сімейних проблем тощо”; “Ким Ви себе насамперед вважаєте (жителем села/міста, громадянином України, представником нації?”).

Другий і третій індекси конструюють для вимірювання нормативного аспекта соціальної солідарності — індекси “однорідності”, мета яких — визначити міру схожості людей у своїх думках і поглядах з приводу актуаль-

них проблем суспільного розвитку. Для цього використовували запитання про згоду респондентів із такими твердженнями: “Більшість моїх знайомих поділяють мої погляди на життя”; “Я дуже часто перебуваю в ситуації конкуренції”; “Я часто відчуваю, що не розумію вчинків інших людей”; “Я часто не знаю, як вчинити правильно”; “У нашому суспільстві бракує міцних традицій”; “У нашому суспільстві бракує контролю над дотриманням законів”. Також використовувалися запитання про політичні й економічні ціннісні орієнтації: “Нині Україні першою чергою необхідно розширювати зв’язки в рамках СНД і розвивати відносини з Росією”; “Необхідно встановлювати зв’язки першою чергою із розвиненими країнами Заходу”; “Сьогодні Україні необхідно спиратися насамперед на власні ресурси, зміцнюючи незалежність”; і додатково — запитання про віросповідання, мову та національність. Перший індекс “однорідності” конструюється як середнє значення індексів якісної варіації за кожною з ознак. К.Урсуленко рекомендує використовувати його для визначення загального рівня солідарності суспільства.

Другий індекс “однорідності” обчислюється як середнє значення відхилень від середнього для кожного респондента за кожним запитанням, він призначений характеризувати як кожного індивіда, так і все суспільство і зручний для вивчення зв’язків між нормативним аспектом соціальної солідарності й іншими концептами. Теоретична схема, застосована К.Урсуленко при розробленні методики, перевірялася методом моделей лінійних структурних рівнянь. Вдалося підтвердити, що модель, яка відтворює зв’язки між структурним аспектом соціальної солідарності, нормативним виміром соціальної солідарності, оцінками задоволеності життям, рівнем солідарності суспільства і довірою, відповідає зібраним даним.

Емпірична база, метод, отримані результати

Строкатість визначень і найменувань того, що ідентифікують як солідарність, зумовлена відмінностями у прийнятих за основу філософсько-соціологічних теоріях і концепціях. Її не здолати жодними зусиллями узагальнення, але вона відкриває широкі можливості обґрунтовувати правомірність і коректність конструювання солідарностей на даних масового опитування, в яких “солідарність” — не більш ніж схожі відповіді респондентів на запитання анкети. Проблемою залишається селекція запитань, релевантних для цілей дослідження, а також вибір методу побудови взаємодіючих ансамблів відповідей.

Поданий вище огляд вочевидив низку суттєво важливих для тематики солідарності загальних сюжетів, що дають змогу знаходити концептуально задовільний схематизм конструювання, а також позначати й інтерпретувати агреговану емпіричну інформацію. Передусім час є лейтмотивом соціологічних розмірковувань стосовно солідарності. О.Конт наполягав на значенні історичної пам’яті, марксизм та Е.Дюркгайм акцентували увагу на майбутньому, кількісні дослідження зосередились на сьогоденні. Критична соціологія наполягає на значенні конфлікту (боротьби) для формування солідарностей, а події в Україні взимку 2013–2014 років і війна на сході краї-

ни стали тими надзвичайними подіями, що перевели численні категорії громадян і суспільство загалом в екстраординарний стан.

Інакше кажучи, винятковість того, що відбувається, для когось катастрофічна, для когось меншою мірою, скасовує колишній порядок і повсякденний перебіг речей, актуалізуючи індивідуальну і групову потребу бодай у першому наближенні ідентифікувати ситуацію. Жорстокість, біль і припинення, що незмінно супроводжують війну, помітно послаблюють, якщо не зводять нанівець доречність апеляції до універсального і загальнолюдського, залишаючи її для меншості, що не втратила смаку до рефлексії. Вони ж примушують окремих індивідів і спільноти локалізувати себе в часі, солідаризуючись із тим, що було (“наше минуле”), і з тим, що буде (“наше прийдешнє”), але також у просторі, реагуючи на зненацька урухомлені географічні або державні кордони, а можливо, наполягаючи на неодмінному пересуванні їх через неможливість або нестерпність співіснування. Екстраординарність, безумовно, збуджує “ми-інтенції”, підвищує чутливість до таких проблематизацій спільного життя, як “хто ми були і є?”, “на що заслуговуємо?”, “ким і з ким хочемо бути?”. Вона водночас “розкриває” солідарності, які раніше пред’являли себе у вигляді диференційованих ціннісних, політичних, культурних прихильностей і преференцій, і формує їх за одночасного граничного розведення (як герметичних “ми” і “вони”), рекомбінуючи і завжди згуртовуючи в більш-менш закриті утворення на засадах зближення із прийнятним і відторгнення недоречного.

У фокусі уваги й оцінювання громадян опинилися і події в Києві й у східних областях України, і історія, і те, з ким країні вступати в союзницькі відносини і від кого дистанціюватися в найближчі роки. Події та люди минулого, події теперішнього і майбутнього оцінюються індивідами, емоційно переживаються. Вони діють — зацікавлено або альтруїстично — відповідно до оцінок і афективних станів. Незвичайні стани заторкують більшість, тут тих, хто програв і втратив, більше, ніж тих, хто переміг і щось здобув; не так багато залишається тих, кого вони не стосуються, тих, кого це не обходить і кому байдуже. Але тоді в ситуації анкетування запитання й альтернативи відповідей являють собою запрошення респондентові стати співпричетним до історичних персонажів і подій і обрати привабливе майбутнє — запрошення залишатися в межах інституціональної й політичної історії, там, де він і перебуває внаслідок обставин. Узагальнивши реакції, соціолог отримує “солідарності незнайомих”, думку “таких людей, як я” (колективні уявлення), але також плюральні згоди з приводу того, якими речі, люди, їхні вчинки є “насправді”. Правило тут просте й сягає класичного біхевіоризму: якщо вдається зафіксувати деяку множину солідарностей, то вербальна поведінка (відповіді в анкеті) є достовірним симптомом диференційованих ментальних та афективних станів у суспільстві.

Дані моніторингового обстеження Інституту соціології НАН України 2015 року ($N = 1802$, репрезентація за статтю, віком і типами поселень для підконтрольних Україні територій станом на середину року) містять оцінки та погляди респондентів щодо минулого, теперішнього і майбутнього країни. Анкета включала такі запитання про минуле: “Які з перелічених далі історичних подій Ви оцінюєте найбільш позитивно/негативно в історії

України?"; "Кого з перелічених далі історичних діячів Ви оцінюєте найбільш позитивно/негативно?". Про сьогодні: "Як Ви вважаєте, що сьогодні відбувається в Україні?"; "Як би Ви оцінили людей, які зараз перебувають при владі?"; "Як би Ви схарактеризували масові протести в Києві та регіонах у грудні 2013 — лютому 2014 років?"; "Чи відчуваєте Ви особисто себе у "виграші" або в "програші" від зміни влади у 2014 році?". Також були включені запитання про добровільну (альтруїстичну) допомогу іншим: "Реакцією у відповідь на військовий конфлікт на Сході України стали ініціативи громадян. Що з переліченого далі Ви і члени Вашої сім'ї робили впродовж останніх 12 місяців?"; "Якщо Ви і члени Вашої сім'ї упродовж останніх 12 місяців долучалися до таких дій, то яких категорій населення вони стосувалися?". Про майбутнє: "Які почуття у Вас переважають, коли Ви думаєте про майбутнє України?" (емоційні стани); "Який зі сценаріїв розв'язання конфлікту на Сході України Ви готові прийняти?"; "Який із варіантів державно-територіального устрою Ви підтримуєте?"; "Як Ви ставитеся до ідеї приєднання України до союзу Росії та Білорусі / вступу України в Митний Союз / Євразійський Союз / Європейський Союз / НАТО / співробітництва України з Міжнародним Валютним Фондом?".

Варіанти відповідей являють собою категоріальні змінні, тому для виявлення констеляцій схожих відповідей ("солідарностей") обрано метод аналізу відповідностей (correspondence analysis), використовуваний у роботі саме з такими даними. Кінцевим результатом виявляється двовимірний (горизонталь і вертикаль) карта із чотирма квадратами, що їх доречно трактувати як емпіричні типи солідарності, одержувані завдяки використуваному методу. Завдання у цьому разі не в тому, щоб виявити міру згуртованості суспільства (є сумніви в тому, чи коректне формулювання такого завдання), а в спробі виявити полюси і наочно продемонструвати, які думки, відчуття, дії утворюють змішані, іноді внутрішньо суперечливі солідарності. Інакше кажучи, тут не обійтися без залучення до інтерпретації дуальних констатацій: ригідне — пластичне, однорідне — змішане, протилежний — подібний.

Різні структурні чинники залучаються для пояснення відмінностей в оцінках, афективних станах, преференціях і діях. У дослідженні було протестовано три незалежні змінні: престижі професій, вік і регіон. Унаслідок невеликого розміру вибірки і розвідувального характеру дослідження області згруповано у п'ять регіонів: Схід (Донецька, Луганська, Харківська); Захід (Волинська, Закарпатська, Івано-Франківська, Львівська, Рівненська, Тернопільська, Чернівецька); Київ; Південний Схід (Дніпропетровська, Запорізька, Миколаївська, Одеська, Херсонська); Центр (Вінницька, Житомирська, Київська, Кіровоградська, Полтавська, Сумська, Хмельницька, Черкаська, Чернігівська). Результати попереднього аналізу засвідчили, що внесок точок, які репрезентують престиж професій і вікові групи, виявився незначимим порівняно із внеском точок, які репрезентують регіон проживання. Вони, ясна річ, не були несподіваними. Регіональна диференціація України в цінностях, настановах, лінгво-етнічному складі, культурних практиках, соціальній структурі населення, яка майже точно повторює лінію "схід — захід", добре соціологічно відстежена й описана

соціологами Києва і практично всіх обласних центрів. Проміжне розташування України між Росією і Європою (фатальна географія за визначенням М.Грушевського), роки перебування частин країни у складі інших держав і культур, а також багато чого іншого зумовлювало відповідні орієнтації ментальних карт — твердження, яке давно стало азбучною істиною.

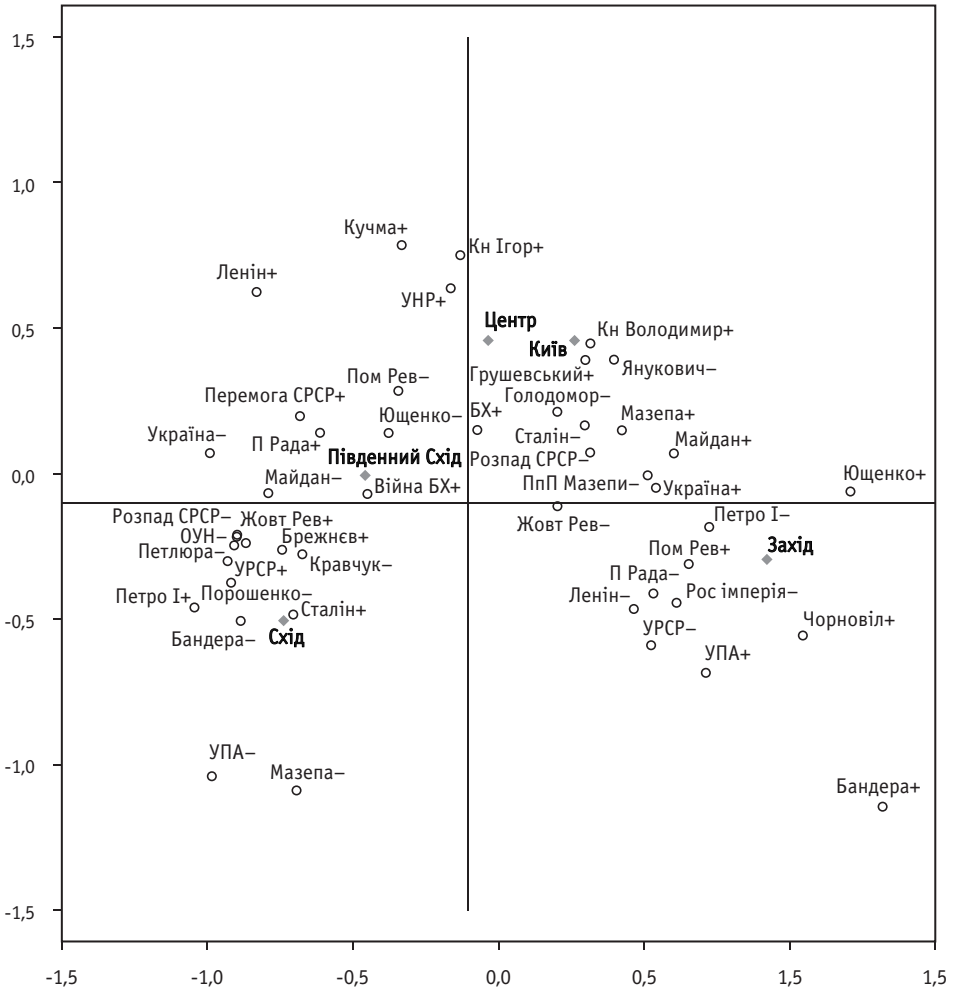
У процесі добору змінних, керуючись принципом лаконічності, пункти, позначені менш ніж 1% опитаних, виключали. Далі аналізувалися зв'язки між оцінками респондентів і регіоном проживання за критерієм незалежності χ^2 та коефіцієнта V Крамера (міра асоціації між значеннями двох категоріальних змінних варіює від 0 до 1). У результаті з-поміж 78 змінних, що стосуються минулого, відібрано 46, для яких відмінності виявилися статистично достовірними ($p < 0,05$), із 43 змінних, що стосувалися сьогодення, залишилося 29, а з 26 належних до майбутнього — 21. Концентрація точок навколо регіону вказує на те, що там респонденти статистично значимо частіше відповідали таким чином.

На рисунку 1 наведено зразки взаємозв'язку між регіоном проживання й оцінками історичних подій і діячів. Частка поясненої інерції становить 89,2%, що є добрим показником якості. Значення загальної інерції, що дорівнює 0,16, є відносно високим і вказує на істотні відмінності між регіонами. Найбільшою виявилася відмінність у позитивній оцінці В.Януковича ($\chi^2 = 117,998, p < 0,000, V$ Крамера = 0,256, $p < 0,000$): 69,9% тих, хто дає таку оцінку, мешкають у Східному регіоні, менше в Південно-Східному регіоні — 25,0%; у Центрі — 3,6%; у Києві — 1,8%; у Західному регіоні немає тих, хто дав таку відповідь. Оскільки ця точка являла собою викид і привела до того, що інші точки скупчувалися в центрі карти, її виключили з аналізу. Між тим негативна оцінка розподілена більш рівномірно у просторі п'яти незалежних змінних і збережена в аналізі.

Таблиця

Сила зв'язку між регіоном проживання й оцінками історичних подій, діячів

Коефіцієнт V Крамера	Значення	Значимість
Степан Бандера +	0,344	0,000
Віктор Янукович –	0,301	0,000
В'ячеслав Чорновіл +	0,297	0,000
Перемога СРСР у Другій світовій війні +	0,275	0,000
Майдан 2013–2014 років –	0,270	0,000
Проголошення незалежності України у 1991 році +	0,267	0,000
Розпад СРСР у 1991 році –	0,261	0,000
Цар Петро I +	0,219	0,000
Петро Порошенко –	0,216	0,000
Степан Бандера –	0,207	0,000
Майдан 2013–2014 років +	0,201	0,000
Леонід Брежнев +	0,171	0,000
Симон Петлюра –	0,160	0,000

Список умовних позначень:

Війна БХ — Війна Б.Хмельницького	Кн Володимир — Князь Володимир
П Рада — Переяславська Рада	БХ — Б.Хмельницький
ПпП Мазепа — Поразка Мазепа під Полтавою	Мазепа — І.Мазепа
Рос імперія — Проголошення Російської імперії	Петро І — Петро І
Жовт Рев — Жовтнева революція	Грушевський — М.Грушевський
УНР — Проголошення УНР	Петлюра — С.Петлюра
УРСР — Заснування УРСР	Ленін — В.Ленін
ОУН — Основание ОУН	Бандера — С.Бандера
УПА — Створення УПА	Сталін — Й.Сталін
Голодомор — Голодомор	Брежнєв — Л.Брежнєв
Перемога СРСР — Перемога СРСР у Другій світовій війні	Кравчук — Л.Кравчук
Розпад СРСР — Розпад СРСР	Кучма — Л.Кучма
Україна — Проголошення незалежності України	Чорновіл — В.Чорновіл
Пом Рев — Помаранчева революція	Ющенко — В.Ющенко
Майдан — Майдан	Янукович — В.Янукович
Кн Ігор — Князь Ігор (Рюрикович)	Порошенко — П.Порошенко

Рис. 1. Карта відповідностей між оцінками історичних подій, діячів і регіоном проживання

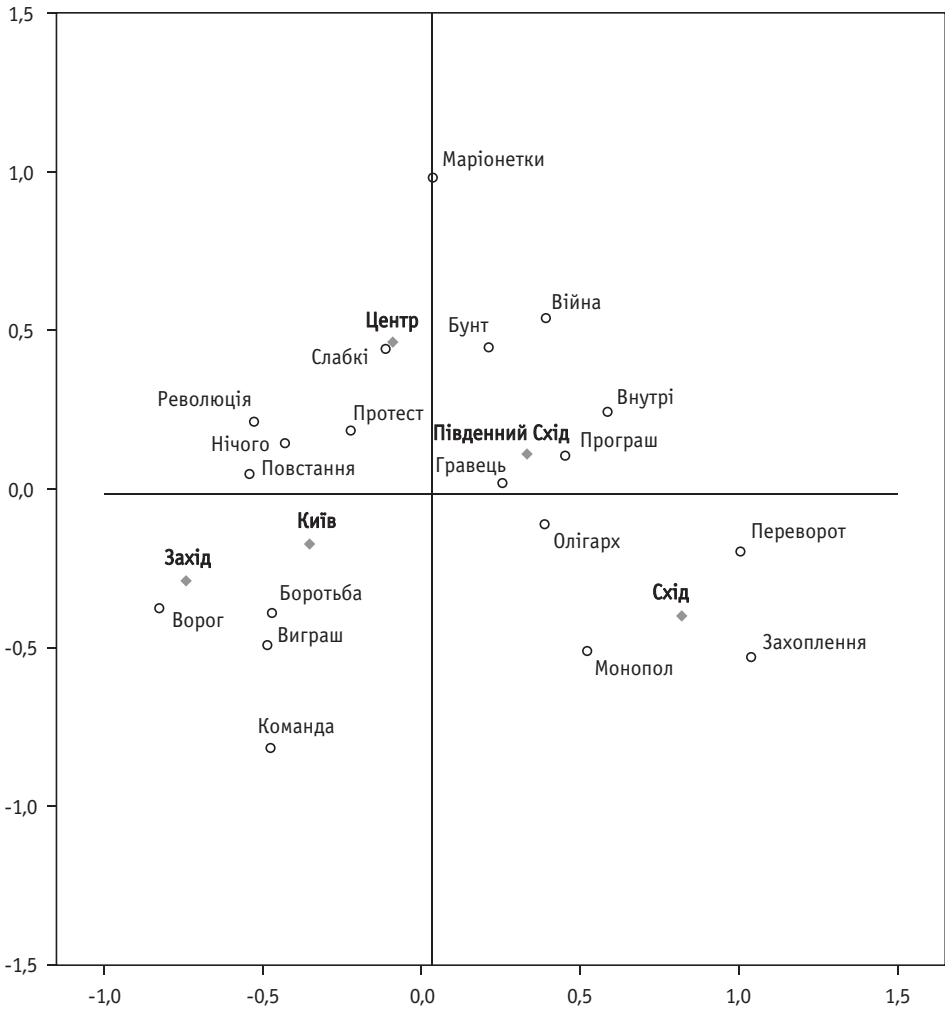

Найважливішими для інтерпретації горизонтальної осі, що фіксує найбільшу частку інерції (78,2%), є позитивні оцінки С.Бандери, В.Чорновола, негативні оцінки розпаду СРСР у 1991 році, Майдану 2013–2014 років, позитивна оцінка перемоги СРСР і країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 років (весь список розміщено в таблиці). Для інших точок значення коефіцієнта V Крамера вказує на їхній помірний зв'язок із регіоном проживання.

Ліва частина карти представлена позитивними оцінками подій і особистостей, пов'язаних з радянським періодом і, частково, з російською історією, а також негативними оцінками особистостей і подій, що призвели до розриву відносин з Росією. У ній зосереджені позитивні оцінки Й.Сталіна, Петра І, Л.Брежнєва, В.Леніна і таких подій, як створення Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1917 році в Харкові, Велика Жовтнева соціалістична революція, Національно-визвольна війна під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, Переяславська рада 1654 року, перемога СРСР і країн антигітлерівської коаліції у Другій світовій війні 1939–1945 років. Тут також негативні оцінки І.Мазепи, С.Бандери, С.Петлюри, П.Порошенка, Л.Кравчука, В.Ющенка і таких подій, як створення Української повстанської армії у 1942 році, розпад СРСР у 1991 році, заснування організації українських націоналістів у 1929 році, Майдан 2013–2014 років, проголошення незалежності України 1991 року, Помаранчева революція 2004 року. Такі відповіді частіше дають мешканці Східного, меншою мірою — Південно-Східного регіону.

Права частина карти представлена протилежними оцінками. Найближче до правого полюса сконцентровані позитивні оцінки С.Бандери, В.Чорновола, В.Ющенка; аналогічним чином атестовані створення Української повстанської Армії і Помаранчева революція 2004 року. Негативно оцінені В.Ленін, Петро І, Переяславська Рада, проголошення Російської імперії у 1721 році і створення Української Радянської Соціалістичної Республіки у 1917 році в Харкові. Частіше за інших так вважають мешканці Західного регіону. Далі від полюса розташовуються позитивні оцінки проголошення незалежності України у 1991 році, Майдану 2013–2014 років, розпаду СРСР у 1991 році, гетьмана І.Мазепи, М.Грушевського, князя Володимира. Тут, у Києві та Центрі, негативно сприймаються Велика Жовтнева соціалістична революція, поразка І.Мазепи під Полтавою 1709 року, голодомор 1932–1933 років, Й.Сталін і В.Янукович і найвище оцінюються Б.Хмельницький, князь Ігор (Рюрикович), Л.Кучма і проголошення Української Народної Республіки у 1917 році.

На карті відповідностей між оцінками теперішнього і регіоном проживання горизонтальна вісь фіксує 79,4% інерції, вертикальна вісь — 11,3%, значення загальної інерції дорівнює 0,10 (рис. 2). Полосами можливих типів солідарності є оцінка подій в Україні як боротьби із зовнішнім ворогом і, навпаки, визнання масових протестів у Києві та регіонах у грудні 2013 — лютому 2014 років незаконним захопленням влади (горизонталь), а також визнання або заперечення самостійності правлячої коаліції (вертикаль). Навколо них формуються протилежні солідарності, більш-менш однорідні.

Список умовних позначень:

Виграш — У виграші	Захоплення — Незаконне захоплення влади
Програш — У програші	Переворот — Військовий переворот
Нічого — Нічого не змінилося	Боротьба — Боротьба за незалежність
Слабкі — Слабкі люди	Війна — Громадянська війна
Команда — Гарна команда	Внутрі — Внутрішньополітичний конфлікт
Маріонетки — «Маріонетки»	Гравець — Боротьба зовнішньополітичних гравців
Повстання — Народне повстання	Ворог — Боротьба з зовнішнім ворогом
Революція — Революція	Олігарх — Боротьба між олігархами
Протест — Політичний протест	Монопол — Боротьба з людьми, що монополізували владу
Бунт — Бунт	

Рис. 2. Карта відповідностей між оцінками теперішнього і регіоном проживання

Поблизу лівого полюса концентруються оцінки подій у термінах боротьби із зовнішнім ворогом за незалежність країни, народного повстання, революції, політичного протесту. Тут ті, хто відчуває, ніби виграв від ни-

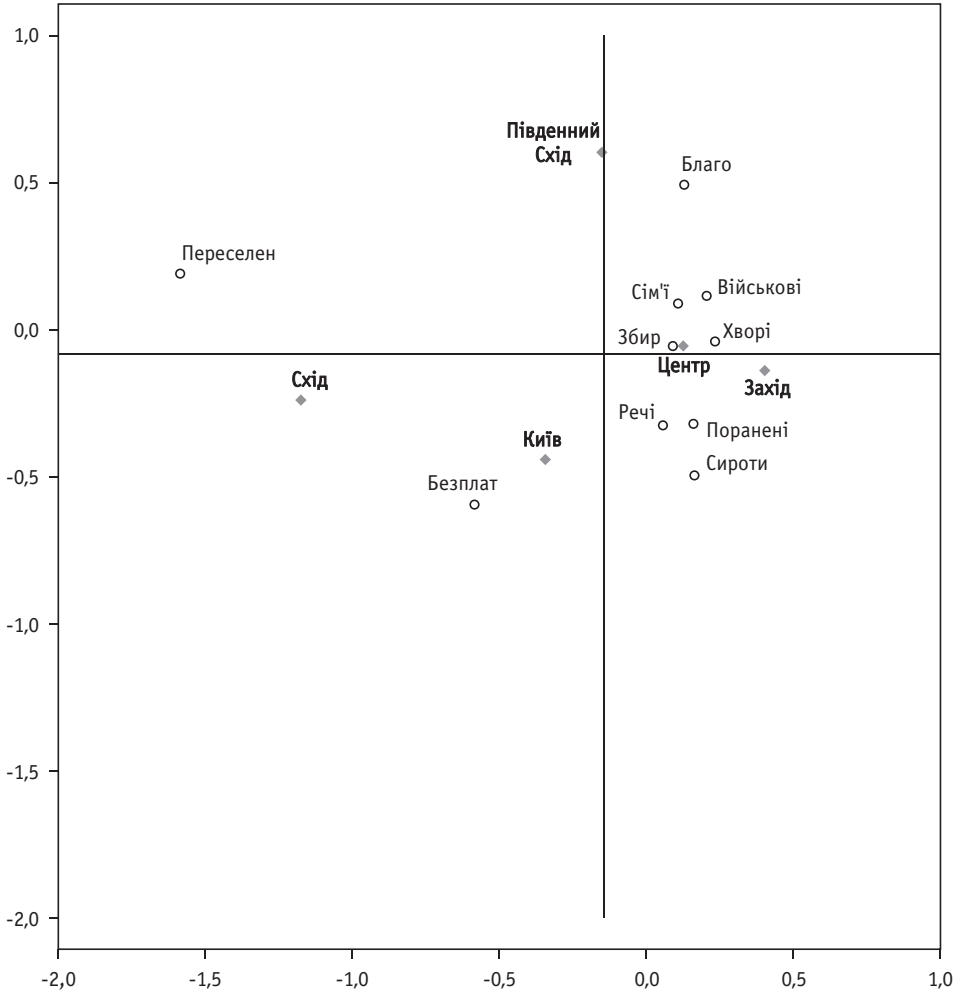
нішніх подій, і визнає достатню компетентність вищого керівництва країни (“чудова команда”). Найчастіше так вважають респонденти на Заході, у Києві й частини в Центрі (визначення подій як революції). Але в столиці та Центрі чимало тих, хто “не виграв і не програв, нічого не змінилося”, хто вважає, що при владі люди слабкі, які не вміють розпорядитися владою, що ними керують ззовні, і вони не більш, ніж маріонетки. Тут простір неоднорідної, змішаної солідарності, а можливо, і двох протилежних солідарностей.

На протилежній частині карти групуються контрастні визначення подій та емоційного стану: незаконне захоплення влади, бунт і військовий переворот, боротьба середнього класу з людьми, котрі монополізували владу, боротьба між олігархами, боротьба зовнішньополітичних гравців на території України, внутрішньополітичний конфлікт, громадянська війна і відчуття програшу від зміни влади у 2014 році. Такі відповіді характерні більшою мірою для Східного регіону і меншою — Південно-Східного, який, утім, ближче до Центру.

Куди менші відмінності виявлено між регіонами в тому, що стосується допомоги іншим (альтруїстична дія). На це вказує невисоке (0,05) значення загальної інерції. Горизонтальна вісь описує 72,3% інерції, а вертикальна вісь — 22,2% (рис. 3). Найважливішою для інтерпретації горизонтальної осі є точка, що репрезентує допомогу змушеним переселенцям зі Сходу України та Криму, розташована в лівій частині карти на противагу всім іншим і поблизу Східного регіону. Найважливішими для інтерпретації вертикальної осі є точки, що відображають відмінності між тими, хто як різновид допомоги обирає добровільне виконання роботи на безоплатних засадах (ближче до Києва), і тими, хто переказує гроші (ближче до Південного Сходу). У правій частині карти зосереджені точки, що репрезентують такі види допомоги, як передавання речей, ліків, продуктів харчування і участь у заходах зі збирання коштів військовим, сім'ям військових, хворим, інвалідам, сиротам. Мешканці Заходу та Центру частіше за інших повідомляють про це. За екстраординарних обставин альтруїстична дія, доволі масова, якщо повірити повідомленню понад половини респондентів про те, що вони робили щось подібне, концентрується переважно на учасниках конфлікту і постраждалих від нього.

Оцінки майбутнього країни помітно відрізняються за регіонами. Про це свідчить значення загальної інерції (0,10) і частки поясненої інерції для горизонтальної осі у 82,9%, для вертикальної — у 9,1%. Один полюс формує позитивне ставлення до вступу України в Митний Союз, до перспективи приєднання України до союзу Росії та Білорусі, до визнання ДНР і ЛНР. Другий — протилежний напрям політичної й економічної інтеграції: позитивне ставлення до вступу України в Європейський Союз і НАТО, до продовження бойових дій аж до повернення під контроль усіх територій на Сході України. Вертикальну вісь репрезентують альтернативні погляди на найкращий внутрішній державно-територіальний устрій країни. Один полягає в тому, що “Україна має бути унітарною з розширеними повноваженнями регіонів” із присутніми мотивами федералізації або опції виходу зі складу України, якщо за це проголосують жителі. Інший консервативний:

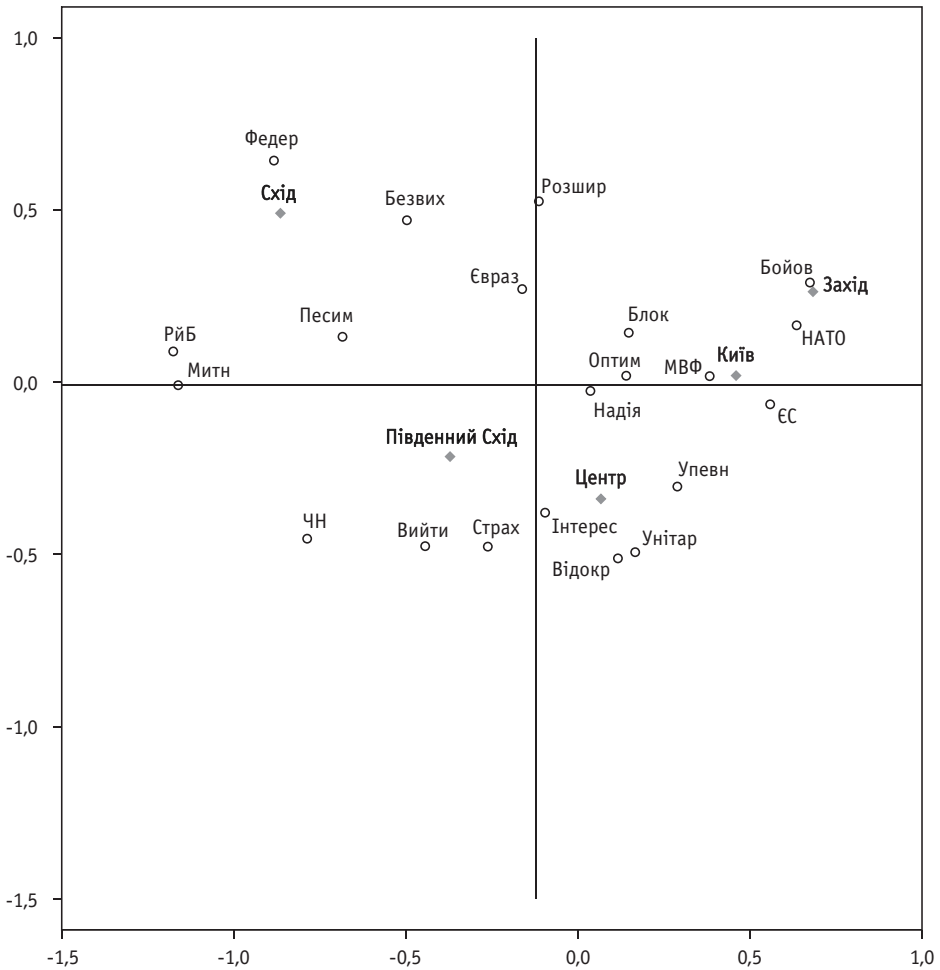
“Україна має бути унітарною з наявними повноваженнями регіонів” із паралельною радикальною настановою на відокремлення ДНР і ЛНР, продовження бойових дій або на блокаду аж до приведення до лояльності й повернення невідконтрольних поки територій до складу України (рис. 4).

Список умовних позначень:

- Благо — Переказували гроші з благодійною метою
- Речі — Передавали речі, ліки, продукти харчування
- Збір — Брали участь у заходах зі збирання коштів
- Безплат — Добровільно виконували роботу на безоплатних засадах
- Військові — Військові
- Поранені — Поранені військові
- Сім'ї — Сім'ї військових
- Переселен — Вимушені переселенці зі Сходу України та Криму
- Хворі — Хворі та інваліди
- Сироти — Сироти

Рис. 3. Карта відповідностей між практиками допомоги та регіоном проживання

Список умовних позначень:

РйБ — Союз Росії й Білорусі	Інтерес — Інтерес
Митн — Митний союз	Страх — Страх
Євраз — Євразійський союз	Унітар — Унітарна із чинними нині повноваженнями регіонів
ЄС — ЄС	Розшир — Унітарна із розширеними повноваженнями регіонів
НATO — НАТО	Федер — Федеративна держава
МВФ — МВФ	Вийти — Окремі регіони можуть вийти зі складу
Оптим — Оптимізм	Бойов — Продовження бойових дій
Безвих — Безвихідь	Блок — Економічна і територіальна блокада
Упевн — Упевненість	ЧН — Визнати за ДНР і ЛНР право на часткову незалежність
Песим — Песимізм	Відокр — Відокремити ДНР і ЛНР
Надія — Надія	

Рис. 4. Карта відповідностей між оцінками майбутнього і регіоном проживання

У лівій частині карти зосереджені відчуття страху, песимізму і безвиході на тлі думок про майбутнє України, частіше властиві респондентам на Сході та Південному Сході. Можливо, внаслідок як песимістичної оцінки миру здійсненності зорієнтованого на слов'янський союз геополітичного

проекту, так і очікування суто негативних ефектів реалізації прозахідного. У правій частині карти, домені Заходу, Києва і Центру переважають настрої впевненості, інтересу, надії й оптимізму.

Прикінцеві констатації

Соціологічна традиція, сучасні розробки і проведений аналіз даних дають підстави для таких висновків:

- вимога розмежовувати глобальний, груповий і індивідуальний рівень аналізу солідарності зберігає значення. Можливості й обмеження концептуальних схем і методик досліджень є специфічними для кожного рівня;
- у надзвичайних ситуаціях, особливо тих, що супроводжуються збройним протистоянням, в опитуваннях (індивідуальний рівень) релевантним є підхід, за якого конститутивними складовими солідарності є три часові виміри (минуле, теперішнє, майбутнє), екстраординарні, ймовірні і бажані події, оцінки їх респондентами, афективні стани, дії за наявних обставин, у тому числі альтруїстичні;
- у деякому ідеальному випадку солідарність являє собою єдність історичної пам'яті (пантеон шанованих людей та подій і тих, що підлягають відторгненню), способів сприймати, пояснювати події й відгукуватися на них емоційно або дією, а також бажаного майбутнього (якими і з ким ми хочемо бути). Однак перспективи побудови такої моделі залишаються проблематичними;
- як і передбачається теорією конфлікту, в Україні відбувається поляризація солідарностей аж до непримиренних “ми” і “вони”. І тоді, відповідно до пропозиції Р.Колінза, на противагу почасті спонтанним, почасті інспірованим стратегіям ре-ескалації конфлікту слід розробляти і протиставляти їм стратегії його де-ескалації на інституціональному, груповому й особистісному рівні [Collins, 2012: р. 15–18];
- солідарності жителів Сходу і жителів Заходу України протилежні, однорідні і взаємно неконвертовані; у населення Сходу та Південного Сходу – схожі; у респондентів Києва і Заходу схожі в оцінках минулого і майбутнього, а Києва і Центру – в оцінках теперішнього; в оцінці теперішнього Південний Схід – “між” Сходом і Центром;
- орієнтація можливої політичної дії із врегулювання конфлікту в ситуації надзвичайності передбачає надійно встановлене диференційоване уявлення про зміст множинних солідарностей і вивірену оцінку можливості їх коригування;
- відповідно до канонічних уявлень конфлікт солідарностей, подібно до будь-якого конфлікту, проходить три стадії: вибух, плато, згасання. Власне військовий конфлікт в Україні перейшов у стадію вгасання. Але із солідарностями так швидко не буває. Найдинамічніший

елемент тут — емоційні стани: після подій 2004-го за два наступні роки високі очікування й довіра знизилися до мінімальних показників, повернувшись до рівня 2003 року. Аналогічне відбувається і зараз. Проте історична пам'ять і бажане майбутнє, як підтверджують численні опитування, проведені в останні два десятиліття, куди більш ригідні. Інерція тут підтримується інституціонально (сім'я, система освіти, телекомунікаційне середовище), на груповому рівні (сусіди, колеги по роботі, друзі), а також свіжою пам'яттю про переліті біди, тисячі загиблих і мільйони біженців у війні 2014–2015.

Джерела

- Дюркгейм Э.* О разделении общественного труда. Метод социологии / Эмиль Дюркгейм. — М. : Наука, 1991. — 573 с.
- Конт О.* Общий обзор позитивизма / О. Конт ; пер. с франц. И.А. Шапиро ; под ред. Э.Л. Радлова. — 3-е изд. — М. : ЛИБРОКОМ, 2012. — 296 с. — (Из наследия мировой философской мысли: история философии).
- Паращевін М.* Соціальна солідарність в Українському суспільстві: тенденції змін / М. Паращевін // Українське суспільство 1994–2004. Моніторинг соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2004. — С. 448–458.
- Тихонович В.* Проблема социальной солидарности в кризисном обществе / Всеволод Тихонович // Социология: теория, методы, маркетинг. — 1999. — № 2. — С. 54–69.
- Урсуленко К.* Методика измерения социальной солидарности в украинском обществе. Проверка теории с помощью метода моделей линейных структурных уравнений / Ксения Урсуленко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009а. — № 3. — С. 126–158.
- Урсуленко К.* Социальная солидарность: развитие понятия в истории социологии и современные интерпретации / Ксения Урсуленко // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2009б. — № 1. — С. 138–157.
- Alexander J.* The Meaningful Construction of Inequality and the Struggles Against It: A “Strong Program” Approach to How Social Boundaries Change / Jeffrey Alexander // Cultural Sociology. — 2007. — Vol. 1 (1). — P. 23–30.
- Chouliaraki L.* “Improper distance”: Towards a critical account of solidarity as irony / Lilie Chouliaraki // International Journal of Cultural Studies. — 2011. — Vol. 14 (4), July. — P. 363–381.
- Chouliaraki L.* The Ironic Spectator: Solidarity in the Age of Post-Humanitarianism / Chouliaraki Lilie. — Cambridge, UK : Polity Press, 2013. — 238 p.
- Collins R.* C-Escalation and D-Escalation: A Theory of the Time-Dynamics of Conflict / Randall Collins // American Sociological Review. — 2012. — Vol. 77 (1). — P. 1–20.
- Collins R.* Modelling the Interaction Ritual Theory of Solidarity / Randall Collins, Robert Hanneman // The Problem of Solidarity: Theories and Models / ed. by Patrick Doreian, Thomas J. Fararo. — L. ; N.Y. : Routledge, 1998. — 414 p.
- Comte A.* Système de Politique Positive, ou Traitè de Sociologie, Instituant la Religion l'Humanité [Ressource électronique] / Auguste Comte. — Paris : L'auteur, Carilian-Goeury, Dalmont, 1854. — Vol. 4. — Accès : <https://books.google.com.ua/books/>.
- Dean J.* Solidarity of Strangers: Feminism after Identity Politics / Dean Jodi. — Berkeley : University of California Press, 1996. — 221 p.

Dobrzanski D. The Principle of Solidarity / Dariusz Dobrzanski // The idea of solidarity: philosophical and social contexts / ed. by Dariusz Dobrzanski. — Washington: The Council for Research in Values and Philosophy, 2011. — 215 p.

Hechter M. Principles of Group Solidarity / Hechter Michael. — Berkeley; Los Angeles: California University of California Press, 1987. — 219 p.

Honneth A. Disrespect. A Normative Foundations of Critical Nheory / Honneth Axel. — Cambridge: Polity Press, 2007. — 275 p.

Janmaat G.J. Diversity and Postmaterialism as Rival Perspectives in Accounting for Social Solidarity. Evidence from International Surveys / Jan Germen Janmaat, Robert Braun // International Journal of Comparative Sociology. — 2009. — Vol. 50, 1, Feb. — P. 39–68.

Johnson P. Legal Origin and Social Solidarity: The Continued Relevance of Durkheim to Comparative Institutional Analysis / Phil Johnson, Michael Brookes, Geoffrey Wood, Chris Brewster // Sociology. — 2015. — November 11.

Juul S. Solidarity and Social Cohesion in Late Modernity: A Question of Recognition, Justice and Judgement in Situation / Søren Juul // European Journal of Social Theory. — 2010. — № 13 (2), May. — P. 253–269.

Kankaraš M. Measurement Equivalence in Solidarity Attitudes in Europe. Insights from a Multiple-Group Latent-Class Factor Approach / Milosh Kankaraš, Guy Moors // International Sociology. — 2009. — Vol. 24(4), July. — P. 557–579.

Kapeller J. The grounds of solidarity. From liberty to loyalty / Kapeller, Fabio Wolkenstein // European Journal of Social Theory. — 2013. — № 16(4), Nov. — P. 476–491.

Komter E.A. Social Solidarity and the Gift / Aafke E. Komter. — Cambridge: Cambridge University Press, 2005. — P. 248.

Laitinen A. Solidarity: Theory and Practice. An Introduction / Arto Laitinen & Anne Birgitta Pessi // Solidarity: Theory and Practice / ed. by Arto Laitinen and Anna Birgitta Pessi. — Lanham: Lexington Books, 2014. — P. 1–29.

Mackert J. Reorganization and Stabilization: Social Mechanisms in Émile Durkheim's Professional Ethics and Civic Morals: A Contribution to the Explanation of Social Processes / Jürgen Mackert // Journal of Classical Sociology. — 2004. — Vol. 4 (3). — P. 311–335.

Malešević S. Where does group solidarity come from? Gellner and Ibn Khaldun revisited / Siniša Malešević // Thesis Eleven. — 2015. — Vol. 128(1), June. — P. 85–99.

Paskov M. Is solidarity less important and less functional in egalitarian contexts? / Marii Paskov // Acta Sociologica. — 2015. — October 9.

Pensky M. The Ends of Solidarity: Discourse Theory in Ethics and Politics (Sunny Series in Contemporary Continental Philosophy) / Max Pensky. — New York: State University of New York Press, 2008. — 260 p.

Pickering M. Auguste Comte. An intellectual biography / Pickering Mary. — Cambridge University Press, 1993–2009. — Vol. 1. — 1993. — 776 p.; Vol. 2. — 2009. — 638 p.; Vol. 3. — 2009. — 667 p.

Raub W. Solidarity in Social Relation: Theory-Guided Empirical Studies / Werner Raub, Chris Snijders, Jeroen Weesie // The Journal of Mathematical Sociology. — 2001. — № 25(4).

Rosati M. Ritual and the Sacred: A Neo-Durkheimian Analysis of Politics, Religion and the Self / Rosati Massimo. — Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2009. — 198 p.

Saari J. National Social Models and Helping Others in the European Union / Juho Saari & Anne Birgitta Pessi // Solidarity: Theory and Practice / ed. by Arto Laitinen, Anna Birgitta Pessi. — Lanham: Lexington Books, 2014. — 36 p.

The Problem of Solidarity: Theories and Models / ed. by Patrick Doreian, Thomas J. Fararo. — L.; N.Y.: Routledge, 1998. — 414 p.

Thijssen P. From mechanical to organic solidarity, and back. With Honneth beyond Durkheim / Peter Thijssen // *European Journal of Social Theory*. — 2012. — № 15(4), Nov. — P. 454–470.

Thome H. Solidarity: Theoretical Perspectives for Empirical Research / Helmut Thome // *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture* / ed. by Kurt Bayertz. — Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1999. — 351 p.

Wildt A. Solidarity: Its History and Contemporary Definition / Andreas Wildt // *Solidarity. Philosophical Studies in Contemporary Culture* / ed. by Kurt Bayertz. — Dordrecht : Kluwer Academic Publishers, 1999. — 351 p.